

Wojciech Sz wajdler

Rafał Butkowski

Problematyka zgodności zmian w ustawach korporacyjnych z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej

I. Wstęp

Jest rzeczą powszechnie znaną, że tworzenie dobrego prawa jest sztuką, która nie powinna ulegać wpływowi doraźnych życzeń, nacisków czy mód, co nie oznacza, iż prawo nie może powstawać w odpowiedzi na określone potrzeby społeczne.

Ingerencja ustawodawcza polegająca na zawężeniu kompetencji samorządów zawodów prawniczych i ograniczeniu znaczenia utrwalonych od wielu lat instytucji wymaga szczególnie dokładnego wyważenia celowości wprowadzanych zmian, przez wzgląd na zasadę proporcjonalności, pomocniczości oraz postulat stabilności prawa.

Zasadę prawa do swobodnie obranej działalności zawodowej uzupełnia od kilkuset lat tradycja uczestnictwa samorządnych podmiotów zrzeszających przedstawicieli danego zawodu w procesie przyjmowania do niego kandydatów. Udział ten jest niezastąpiony dlatego, że do wykonywania każdego zawodu niezbędne są przynajmniej dwa elementy: umiejętność i posiadanie odpowiednich predyspozycji psychicznych lub fizycznych.

Spełnienie tych wymagań najlepiej mogą ocenić osoby wykonujące dany zawód, dlatego szkolenie, przede wszystkim praktyczne, i egzaminowanie tradycyjnie powierzano samorządnym organizacjom zawodowym.

Należy podkreślić, że praktyka istnienia samorządnych organizacji zawodowych i ich udział w szkoleniu kandydatów była respektowana w zasadzie w każdym z obowiązujących ustrojów politycznych, pomijając reżimy o charakterze skrajnym.

W historii Polski przykładem samorządów są cechy i samorzady zawodowe, w tym samorzad adwokacki.

Najnowsza historia naszego kraju i Europy zmierza do poszerzenia roli i znaczenia samorządów zawodowych w szkoleniu, zwłaszcza praktycznym, oraz w ocenie kandydatów do określonych zawodów kosztem zawężenia ingerencji państwa w tej materii, a wszelkie próby odwrócenia tej tendencji są działaniem wbrew najnowszym trendom polskim i europejskim, co zostanie poniżej przedstawione szczegółowo.

II. Najnowsze tendencje ustawodawcze

Ustawa z dnia 30 czerwca 2005 r. o zmianie ustawy – Prawo o adwokaturze i niektórych innych ustaw (dalej: ustawa o zmianie ustaw korporacyjnych) wprowadziła znaczące zmiany przepisów ustaw regulujących wykonywanie niektórych zawodów prawniczych.

Zgodnie z normą art. 1 pkt 7 lit. b, ustawa o zmianie ustaw korporacyjnych zmienia ustawę – Prawo o adwokaturze w szczególności w ten sposób, że dopuszcza do egzaminu adwokackiego przed komisją egzaminacyjną bez obowiązku odbycia aplikacji adwokackiej wymienione poniżej kategorie osób:

1) doktorów nauk prawnych,

2) osoby, które po ukończeniu wyższych studiów prawnych były zatrudnione na podstawie umowy o pracę na stanowiskach związanych ze stosowaniem lub tworzeniem prawa przez okres co najmniej 5 lat w okresie nie dłuższym niż 8 lat przed złożeniem wniosku o dopuszczenie do egzaminu adwokackiego,

3) osoby, które po ukończeniu wyższych studiów prawnych wykonywały osobiście w sposób ciągły, na podstawie umów, do których stosuje się przepisy o zleceniu, usługi polegające na stosowaniu lub tworzeniu prawa przez okres co najmniej 5 lat w okresie nie dłuższym niż 8 lat przed złożeniem wniosku o dopuszczenie do egzaminu adwokackiego,

4) osoby, które po ukończeniu wyższych studiów prawnych prowadziły przez okres co najmniej 5 lat w okresie nie dłuższym niż 8 lat przed złożeniem wniosku o dopuszczenie do egzaminu adwokackiego działalność gospodarczą wpisaną do Ewidencji Działalności Gospodarczej, jeżeli przedmiot tej działalności obejmował świadczenie pomocy prawnej, o której mowa w art. 4 ust. 1 a,

5) osoby, które pracowały przez okres co najmniej 5 lat w okresie nie dłuższym niż 8 lat na stanowisku referendarza sądowego lub asystenta sędziego.

Ustawa o zmianie ustaw korporacyjnych zmienia ustawę z dnia 14 lutego 1991 r. – Prawo o notariacie (tekst jedn.: Dz.U. z 2002 r. Nr 42, poz. 369 z późn. zm.) w ten sposób, że zgodnie z art. 3 pkt 3 ustawy o zmianie ustaw korporacyjnych do egzaminu notarialnego bez obowiązku odbycia aplikacji notarialnej mogą przystąpić:

1) doktorzy nauk prawnych,

2) osoby, które po ukończeniu wyższych studiów prawnych były zatrudnione na podstawie umowy o pracę na stanowiskach związanych ze stosowaniem lub tworzeniem prawa przez okres co najmniej 5 lat w okresie nie dłuższym niż 8 lat przed złożeniem wniosku o dopuszczenie do egzaminu notarialnego,

3) osoby, które po ukończeniu wyższych studiów prawnych wykonywały osobiście w sposób ciągły na podstawie umów, do których stosuje się przepisy o zleceniu, usługi polegające na stosowaniu lub tworzeniu prawa przez okres co najmniej 5 lat w okresie nie dłuższym niż 8 lat przed złożeniem wniosku o dopuszczenie do egzaminu notarialnego,

4) osoby, które po ukończeniu wyższych studiów prawnych prowadziły przez okres co najmniej 5 lat w okresie nie dłuższym niż 8 lat przed złożeniem wniosku o dopuszczenie do egzaminu notarialnego działalność gospodarczą wpisaną do Ewidencji Działalności Gospodarczej, jeżeli

przedmiot tej działalności obejmował świadczenie pomocy prawnej w rozumieniu ustaw: Prawo o adwokaturze lub o radcach prawnych,

5) osoby, które pracowały przez okres co najmniej 5 lat w okresie nie dłuższym niż 8 lat na stanowisku referendarza sądowego lub asystenta sędziego,

6) osoby, które zdały egzamin sędziowski, prokuratorski, adwokacki lub radcowski w zakresie, w którym ustawowo określony przedmiot zdanego przez nich egzaminu jest różny od zakresu prawa określonego w art. 71b § 3.

Podobne zmiany przewidziano w regulacji dostępu do zawodu radcy prawnego.

Ustawa o zmianie ustaw korporacyjnych przewiduje również, że egzamin konkursowy kandydatów na aplikantów adwokackich, radcowskich i notarialnych oraz egzamin adwokacki, radcowski i notarialny przeprowadzają komisje egzaminacyjne do spraw aplikacji adwokackiej, radcowskiej i notarialnej przy Ministrze Sprawiedliwości, w których przedstawiciele samorządu adwokackiego, radcowskiego i notarialnego stanowią mniejszość.

III. Analiza zgodności z Konstytucją zmian w ustawach korporacyjnych

1. Dotychczasowy status prawny i zadania samorządów wolnych zawodów prawniczych

Zgodnie z normą art. 2 Konstytucji, Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej, a zgodnie z normą art. 8 ust. 2 Konstytucji, jej przepisy stosuje się bezpośrednio, chyba że Konstytucja stanowi inaczej.

Zgodnie z normą art. 17 ust. 1 Konstytucji, w drodze ustawy można tworzyć samorzady zawodowe reprezentujące osoby wykonujące zawody zaufania publicznego i sprawujące pieczę nad należytym wykonywaniem tych zawodów w granicach interesu publicznego i dla jego ochrony, a zgodnie z normą ust. 2 tegoż artykułu, w drodze ustawy można tworzyć również inne rodzaje samorządu, przy czym samorzady te nie mogą naruszać wolności wykonywania zawodu ani ograniczać wolności podejmowania działalności gospodarczej.

Wynika stąd, że samorzady zawodowe reprezentujące osoby wykonujące zawody zaufania publicznego mogą, a nawet powinny, ograniczać wolność wykonywania zawodu ze względu na cele, do których zostały powołane, w tym ze względu na obowiązek pieczy nad należytym jego wykonywaniem w granicach interesu publicznego i dla jego ochrony¹.

Zgodnie z poglądem J. Jacyszyna, do głównych zadań samorządów zawodowych osób wykonujących wolne zawody należy również decydowanie o prawie do wykonywania tych zawodów².

Według J. Oniszczyka, do kompetencji samorządu zawodowego należy, przez pryzmat ochrony interesu publicznego, decydowanie o prawie wykonywania określonego zawodu, w szczególności przez odbycie szkoleń, takich jak aplikacja³.

Podobne poglądy wyraża również wielu innych autorów.

Dla przykładu, R. Tupin stwierdza, że „zadaniem korporacji jest, w trosce o interes publiczny, przyznawanie prawa do wykonywania zawodu, ocena prawidłowości jego wykonywania oraz czuwanie nad przestrzeganiem etyki zawodowej⁴.

W pełni należy zgodzić się także z P. Rączką, że „samorządy zawodowe, które poza pewnymi wyjątkami uprawnione są do stwierdzania prawa do wykonywania zawodu i pozbawienia tego prawa, są strukturami najlepiej zorientowanymi w tym przedmiocie”⁵.

Problematyce zawodu i jego prawnej reglamentacji jest poświęcona monografia K. Wojtczak, „Zawód i jego prawna reglamentacja. Studium z zakresu materialnego prawa administracyjnego”, Poznań 1999.

Zdaniem tej autorki, ustawowe ograniczenia dostępu do zawodu wiążą się ze spełnieniem warunków materialnoprawnych lub formalnoprawnych. Z reguły nabycie prawa do wykonywania zawodu wymaga spełnienia jednych i drugich⁶.

Zapewnienie właściwego merytorycznie poziomu wykonywania zawodu P. Rączka słusznie zalicza do podstawowej funkcji publicznej samorządów zawodowych⁷.

Przepisy prawa administracyjnego wprowadzają również inne ograniczenia o charakterze materialnym, potrzebne do nabycia uprawnień do wykonywania zawodu. Rodzaje ograniczeń w tym przypadku zależą od jego specyfiki⁸.

Zgodnie z normą art. 3 pkt 4 pr. o adw., zadaniem samorządu zawodowego jest w szczególności kształcenie aplikantów adwokackich.

Według art. 32 ust. 1 i 3 u.o rad.praw., celem aplikacji jest przygotowanie aplikanta do należytego i samodzielnego wykonywania zawodu radcy prawnego. Aplikację odbywa się w kancelarii radcy prawnego, w spółce radców prawnych lub radców prawnych i adwokatów albo w jednostkach organizacyjnych, a co najmniej przez okres jednego roku w sądzie, w kancelarii notarialnej i prokuraturze, na podstawie porozumienia rady okręgowej izby radców prawnych z radcą prawnym w kancelarii lub w spółce bądź z kierownikiem właściwej jednostki organizacyjnej, prezesem sądu wojewódzkiego (obecnie okręgowego), izby notarialnej (chodzi oczywiście o prezesa rady izby notarialnej) czy prokuratorem wojewódzkim (obecnie okręgowym).

Artykuł 72 ustawy – Prawo o notariacie stanowi, że aplikacja notarialna polega na zaznajomieniu się aplikanta z całokształtem pracy notariusza. W ramach szkolenia aplikant obowiązany jest również do zaznajomienia się z czynnościami sądów w sprawach cywilnych i wieczystoksięgowych.

Uprawnienia w zakresie prawa wykonywania zawodu, a także rola samorządu w szkoleniu i dopuszczaniu kandydatów do określonego zawodu są zatem nierozłączną normatywną cechą związaną z istotą samorządu.

Faktyczne władztwo albo współdecydowanie samorządów zawodowych w kwestii nabycia prawa do wykonywania zawodów regulowanych służy ochronie interesu publicznego. Jedną z podstawowych funkcji tych samorządów jest sprawdzenie kwalifikacji zawodowych przyszłych członków, a w konsekwencji utrzymanie odpowiedniego poziomu całego środowiska.

Jak trafnie stwierdza Z. Leoński, odbiorca świadczeń chce mieć bowiem gwarancję wykonywania niektórych usług (leczenia, doradztwa prawnego itp.) na wysokim poziomie, co leży w interesie publicznym⁹.

W pełni należy zgodzić się z Z. Grelowskim, że właśnie wykonywanie funkcji nadzorczej przez samorzady zawodowe jest gwarancją odpowiedniego poziomu merytorycznego pracy członków danego samorządu¹⁰.

Podstawowym środkiem do osiągnięcia tego celu jest dokonywanie wstępnej weryfikacji kandydatów na przedstawicieli wolnych zawodów¹¹.

Samorzady zawodowe są zobowiązane również do podejmowania działań w celu podnoszenia kwalifikacji członków swojej korporacji¹².

Tezy te znalazły pełne odzwierciedlenie w uchwale Sądu Najwyższego z dnia 6 lutego 1996 r. w sprawie oznaczonej sygnaturą III AZP 26/95. Sąd Najwyższy w powołanej uchwale stwierdził, że samorządowi zawodowemu notariuszy powierzono niezwykle istotne uprawnienia i obowiązki związane z funkcjonowaniem notariatu. Wymienił konkretne przepisy prawa o notariacie, które normują prawa i obowiązki izby notarialnej. Jest to jednak wyliczenie przykładowe, a nie enumeratywnie zamknięte. W uzasadnieniu tej uchwały trafnie stwierdził, że samorząd notarialny nie mógłby wypełnić większości swoich uprawnień i obowiązków bez wyposażenia go we właściwe instrumenty prawne¹³.

W pełni właściwy jest zatem pogląd J. Jacyszyna, że dopuszczenie do wykonywania wolnego zawodu wszystkich chętnych wywołać może zjawisko deprecjonowania się tych zawodów¹⁴.

Jak podkreśla Z. Leoński, należy raczej postulować dalsze zwiększenie roli organów samorządu zawodowego i, zdaniem cytowanego autora, w tym kierunku idzie też orzecznictwo NSA¹⁵.

W myśl poglądów orzecznictwa i doktryny, do naczelnych zasad konstytucyjnych w Polsce należy zasada decentralizacji władzy publicznej i samorządu terytorialnego¹⁶.

Tendencja do decentralizacji oraz zwiększania roli samorządów zawodowych jest oczywista i należy dalej iść w tym kierunku.

Zdaniem J. Jacyszyna, korporacje samorządowe powinny w coraz większym stopniu przejmować zadania państwa w stosunku do określonych grup zawodowych¹⁷.

Należy w pełni zgodzić się z tezą, że samorządom powinien być przekazywany jak najszerszy wachlarz zadań państwa, które dotyczą poszczególnych grup zawodowych¹⁸.

Założenie takie jest zgodne z akcentowaną w preambule Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej zasadą pomocniczości, na której, między innymi, powinien opierać się porządek prawny naszego kraju¹⁹.

Zgodnie z tą zasadą, zadania publiczne w miarę możliwości powinny być realizowane przez władze najbardziej zbliżone do obywatela, a takimi są przede wszystkim struktury wspólnot samorządowych²⁰.

Jak trafnie stwierdza M. Zdyb, organizacja aparatu administracyjnego powinna być budowana zgodnie z zasadą, że „większa wspólnota (np. państwo) podejmować powinna tylko takie zadania, których mniejsza nie może zrealizować sama”²¹.

Zdaniem P. Rączki, już początek lat osiemdziesiątych zainicjował w Polsce proces decentralizacji administracji państwowej, a realizacja tej zasady związana jest ściśle z ideą samorządu²².

2. Ocena dotychczasowych podstaw prawnych nabycia uprawnień do wykonywania prawniczych zawodów regulowanych

Zasada o wieloletniej tradycji ustawodawczej stanowi, że uprawnienia do wykonywania zawodów prawniczych nabywa się przez odbycie aplikacji. Wyjątkiem jest natomiast uzyskanie prawa do wykonywania zawodu w innym trybie – bez odbycia aplikacji.

Instytucja aplikacji sprawdziła się w wieloletniej praktyce i jej zmiany nie były przedmiotem postulatów w literaturze prawa.

Jak stwierdza Z. Leoński, dopuszczenie do wykonywania zawodu następuje po odbyciu aplikacji i złożeniu egzaminów. Autor ten następnie podkreśla, że od tego wymagania zwalnia się niektóre kategorie pracowników (profesorów i doktorów habilitowanych nauk prawnych, osoby, które odbyły odpowiedni staż w wymiarze sprawiedliwości, np. w charakterze sędziego czy prokuratora)²³.

P. Rączka jako środek wcześniejszego oddziaływania na kandydatów do zawodu prawniczego wymienia aplikacje, których odbycie, poza pewnymi wyjątkami, jest obligatoryjne²⁴.

Zgodnie z normą art. 66 ustawy – Prawo o adwokaturze, wymagań odbycia aplikacji adwokackiej i złożenia egzaminu adwokackiego nie stosuje się do:

- 1) profesorów i doktorów habilitowanych nauk prawnych,
- 2) osób, które co najmniej przez trzy lata zajmowały stanowisko sędziego, prokuratora lub wykonywały zawód notariusza,
- 3) osób, które, mając kwalifikacje sędziowskie, prokuratorskie lub notarialne, przynajmniej przez trzy lata wykonywały zawód radcy prawnego,
- 4) osób, które odbyły aplikację radcowską przewidzianą w przepisach o radcach prawnych i złożyły egzamin radcowski oraz przynajmniej trzy lata wykonywały zawód radcy prawnego.

Zgodnie z art. 12 ustawy – Prawo o notariacie wymóg odbycia aplikacji nie dotyczy:

- 1) profesorów i doktorów habilitowanych nauk prawnych,
- 2) sędziów, prokuratorów, adwokatów i radców prawnych, którzy wykonywali ten zawód co najmniej 3 lata.

Istotą regulacji zawodów reglamentowanych jest ustawowe uzależnienie nabycia praw do wykonywania zawodu od równej i jednakowej dla wszystkich adeptów drogi do zawodu przez odbycie odpowiednich szkoleń, spełnienie określonych wymagań i zdanie egzaminu.

W każdym z tych etapów, w różnym stopniu, uczestniczą przedstawiciele samorządów zawodowych albo bezpośrednio przez organizowanie tych szkoleń i egzaminów, albo pośrednio przez udział w komisjach egzaminacyjnych.

Jest to emanacja konstytucyjnej zasady art. 17 ust. 1 Konstytucji – udziału samorządów zawodowych w sprawowaniu kontroli nad należytym wykonywaniem tych zawodów w granicach interesu publicznego i dla jego ochrony.

Interes publiczny polega tu na zapewnieniu świadczenia usług na możliwie najwyższym poziomie przez osoby dysponujące umiejętnościami i cechami psychofizycznymi niezbędnymi do ich wykonywania.

Niezwykle ważna w trakcie aplikacji jest możliwość bezpośredniej obserwacji kandydata i ocena jego cech psychofizycznych i umiejętności praktycznych. Wykonywanie zawodów prawniczych cechuje bowiem szczególny stosunek zaufania pomiędzy klientem a np. adwokatem, notariuszem itp. Zawodów tych nie powinni wykonywać kandydaci posiadający wprawdzie odpowiednią wiedzę teoretyczną, którzy jednak ze względu na cechy charakteru lub brak umiejętności wykorzystania swej wiedzy w praktyce mogliby narazić dobro klientów. Dopuszczenie do wykonywania zawodów prawniczych takich kandydatów byłoby sprzeczne z interesem społecznym.

Dotychczasowy sposób nabycia uprawnień do wykonywania zawodów regulowanych, określony ustawą uzupełnioną w dozwolonym zakresie przez regulaminy i inne akty o charakterze wewnętrznym, powinien być i w zasadzie jest jeden dla wszystkich kandydatów. Wyraża on zasadę, że każdy kandydat do wykonywania prawniczego zawodu reglamentowanego wie, jakie wymagania powinien spełnić, by uzyskać prawo do jego wykonywania. Dla konstytucyjnej zasady równości (art. 32 ust. 1 Konstytucji) szczególnie cenne jest przekonanie, że nawet wymagająca wielu wyrzeczeń droga do zawodu jest taka sama dla wszystkich kandydatów.

Wyjątki od zasady równości gwarantowanej konstytucyjnie, jeżeli w ogóle istnieją, muszą być szczególnie uzasadnione i skonstruowane oczywiście w ten sposób, by liczba osób, którym takie przywileje się przyznaje, była znikoma w stosunku do liczby pozostałych osób.

Nadto unormowania wszystkich zawodów regulowanych, zgodnie ze wskazanymi wyżej normami art. 2, art. 32 oraz art. 65 ust. 1 Konstytucji, muszą być ze sobą porównywalne, żeby kandydaci do poszczególnych zawodów mieli równe czy porównywalne szanse i uwarunkowania.

Dotychczasowe regulacje prawne prawniczych zawodów regulowanych, w szczególności przepisy prawa o adwokaturze, prawa o notariacie czy ustawy o radcach prawnych są dosyć liberalne na tle innych zawodów.

Tytułem przykładu należałoby wskazać:

1) normy ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. – Prawo o publicznym obrocie papierami wartościowymi (tekst jedn.: Dz.U. z 2002 r. Nr 49, poz. 447 z późn. zm.), które w ogóle nie przewidują możliwości uzyskania tytułu maklera papierów wartościowych czy doradcy inwestycyjnego bez zdania egzaminu, z wyjątkiem (w zasadzie) osób, które uzyskały ten tytuł w innych krajach;

2) normy ustawy z dnia 13 października 1994 r. o biegłych rewidentach i ich samorządzie (tekst jedn.: Dz.U. z 2001 r. Nr 31, poz. 359 z późn. zm.), w której nie przewidziano zwolnień generalnych z wymogu zdania egzaminu przeprowadzanego przez komisję egzaminacyjną złożoną z biegłych rewidentów;

3) normy ustawy z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty (tekst jedn.: Dz.U. z 2002 r. Nr 21, poz. 204 z późn. zm.) uzależniające wykonywanie zawodu nie tylko od ukończenia studiów medycznych i zdania egzaminu państwowego, ale jeszcze, w zasadzie, od przyznania prawa do wykonywania zawodu przez Okręgową Radę Lekarską;

4) normy innych przepisów, w tym ustaw regulujących zawody aktuariuszy czy doradców podatkowych, rozmaitych rzeczoznawców, doradców, agentów i pośredników, nie wspominając o zawodach rzemieślniczych, w których umiejętności kandydatów sprawdzają właściwe dla nich cechy rzemiosł.

Na tym tle regulacje norm art. 66 pr. o adw., art. 12 pr. o not. i odpowiadająca jej regulacja ustawy o radcach prawnych, zwalnająca od wymagań odbycia aplikacji, jak i złożenia egzaminu w szczególności przez profesorów i doktorów habilitowanych nauk prawnych, byłych sędziów, prokuratorów czy notariuszy z trzyletnim stażem, osób, które, mając kwalifikacje sędziowskie, prokuratorskie lub notarialne, przynajmniej przez trzy lata wykonywały zawód radcy prawnego, osób, które odbyły aplikację radcowską przewidzianą w przepisach o radcach prawnych i złożyły egzamin radcowski oraz przynajmniej trzy lata wykonywały zawód radcy prawnego – muszą być uznane za liberalne.

Obecnie obowiązujące regulacje prawniczych ustaw korporacyjnych, normujące uproszczony dostęp do zawodu, zachowują rozsądną proporcję pomiędzy wyjątkiem, którym jest przyjęcie do zawodu bez obowiązku odbycia aplikacji, i regułą nakazującą odbycie tej aplikacji.

3. Ocena przesłanek zmian w ustawach korporacyjnych

Zasada proporcjonalności każe przeprowadzać zmiany ustaw jedynie w wypadkach niezbędnych i za pomocą minimalnych środków, wystarczających do osiągnięcia zamierzonego celu²⁵.

Z pojęcia demokratycznego państwa prawa wynika w szczególności zasada stabilnego i bezpiecznego prawa²⁶.

Ustawodawca, bez szczególnie uzasadnionej przyczyny, nie powinien ingerować w treść norm regulujących samorząd zawodowy, zwłaszcza w sposób sprzeczny z tendencjami do decentralizacji, panującymi w prawie.

Z uzasadnienia poselskiego projektu ustawy o zmianie ustaw korporacyjnych wynikało, że przyczynami sporządzenia projektu były w szczególności: krytyka dotychczasowych regulacji przez opinię publiczną, zarzut patologii przy przyjmowaniu do zawodu, rosnące zapotrzebowanie na usługi prawnicze, duża liczba absolwentów prawa, zmniejszony poziom świadczonych usług przy wyższym poziomie cenowym czy wysokie koszty aplikacji.

Należy podkreślić, że w zasadzie rozwiązania legislacyjne zawarte właśnie w projekcie poselskim znalazły się w przeważającej części w treści uchwalonej przez Sejm w dniu 30 czerwca 2005 r. ustawy o zmianie ustaw korporacyjnych.

Racjonalną ingerencją ustawodawcy jest tymczasem inicjatywa oparta na naukowej wiedzy o rzeczywistości oraz spójnym systemie wartości²⁷.

Należy podkreślić, że w obecnych realiach ustrojowych państwo nie gwarantuje pełnego zatrudnienia żadnej grupie zawodowej, niezależnie od liczby osób wykształconych w danym kierunku, a odpłatność szkoleń specjalistycznych jest raczej regułą.

W uzasadnieniu projektu jego autorzy nie wykazali, czy w Polsce istotnie wzrosło zapotrzebowanie na usługi prawnicze, a także nie potwierdzili, że ograniczenie dostępu do wykonywania usług (obecne przecież niemal w każdym zawodzie, choćby przez egzaminy zawodowe) powoduje zmniejszenie ich poziomu.

Z kolei przypadki krytyki obowiązujących uregulowań czy pojedyncze zjawiska patologii, nawet gdyby zostały wykazane, nie są w ocenie autorów przesłanką do tak głębokiej ingerencji ustawodawczej. Prostszy środkiem do osiągnięcia szerszej możliwości korzystania z pomocy prawnej jest obniżenie wysokości kosztów sądowych i pełniejsze wykorzystanie prawa ubogich, w tym zapewnienie pomocy prawnej z urzędu.

W istocie przesłanki inicjatywy ustawodawczej w omawianej ustawie nie mieszczą się w kategorii naukowej wiedzy o rzeczywistości ani w kategorii spójnego systemu wartości.

4. Poglądy doktryny i orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego

Krytyczne oceny analizowanych rozwiązań ustawy o zmianie ustaw korporacyjnych znajdują się w opiniach zleconych przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej niezależnym ekspertom już na etapie projektu tej ustawy.

Z opracowań dostępnych na internetowych stronach sejmowych wynika, że, zdaniem dra Ryszarda Piotrowskiego, podporządkowanie procesu selekcyjnego (do zawodu adwokata) Ministrowi Sprawiedliwości jako politykowi i Prokuratorowi Generalnemu budzi wątpliwości natury konstytucyjnej i może doprowadzić do upolitycznienia adwokatury. W ocenie tegoż autora, przyznane Ministrowi Sprawiedliwości uprawnienia wobec samorządu zawodowego ograniczają jego niezależność, bez której trudno określać organizację zawodową jako samorządną.

Również w opinii prof. dr hab. Jerzego Stelmacha proponowane w projekcie ustawy o zmianie ustaw korporacyjnych rozwiązania (przyjęte następnie przez ustawodawcę) powodują istotne, zbyt daleko idące ograniczenie autonomii poszczególnych korporacji prawniczych.

Zwolnienie z odbycia aplikacji doktorów prawa autor ten uważa za nieporozumienie, a powołanie centralnej ministerialnej komisji egzaminacyjnej do przeprowadzenia egzaminów nazywa utopią.

Należy zaznaczyć, że wyżej wskazani eksperci nie negują konieczności przeprowadzenia pewnych zmian w regulacji zawodów prawniczych.

Krytyczne uwagi w stosunku do projektu ustawy o zmianie ustaw korporacyjnych znalazły się również w opinii Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 15 maja 2005 r., która wskazała w niej w szczególności na zbyt radykalne ograniczenie samorządności zawodów prawniczych, a także podkreśliła, że w komisji egzaminacyjnej przedstawiciele poszczególnych zawodów nie mieliby realnego wpływu na podjęte decyzje.

Przydatność instytucji aplikacji prawniczych jako zasady kształcenia kandydatów do tych zawodów lub zasadność powierzenia decydowania o nabyciu prawa do wykonywania zawodu regulowanego samorządom zawodowym a próbują wyrazić bądź nie kwestionują jej przedstawiciele doktryny prawniczej.

W tym zakresie wypowiedzieli się następujący, cytowani w niniejszym artykule, autorzy: Z. Leoński, Z. Grelowski, J. Jacyszyn, J. Oniszczyk, P. Rączka, R. Tupin.

W kwestii regulacji kompetencji samorządów zawodowych zawodów prawniczych, zasadności ograniczania prawa do zawodów zaufania publicznego, a także instytucji praktyk czy aplikacji stanowisko zajął także Trybunał Konstytucyjny. W uzasadnieniu wyroku z dnia 22 listopada 2004 r., wydanego w sprawie oznaczonej sygnaturą SK 64/03, przyjął, że dopuszczenie funkcjonowania samorządów zawodowych stanowi wyraz demokratyzacji życia publicznego. Jednocześnie, zdaniem Trybunału Konstytucyjnego, nie ulega wątpliwości, że ustawodawca, dając możliwość kreowania samorządów zawodowych, wyznacza im określoną rolę publiczną. W dalszej części uzasadnienia tego wyroku, cytując P. Sarneckiego, podkreślił, że w literaturze podnosi się, iż pewna monopolizacja zawodów prawniczych, dokonana poprzez stworzenie samorządów, stanowi gwarancję należytej jakości obsługi prawnej (P. Sarnecki, „Konstytucyjne aspekty pozycji adwokatury i radców prawnych”, Palestra 1996, numer specjalny, s. 17). W ocenie Trybunału Konstytucyjnego jakość obsługi prawnej nie może być oceniana jedynie w aspekcie stosunku prawnik-klient. Konieczne jest też dostrzeżenie roli zawodów prawniczych w procesie wymiaru sprawiedliwości²⁸.

W uzasadnieniu wyroku z dnia 18 lutego 2004 r. w sprawie oznaczonej sygnaturą P 21/02 Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że powierzenie – w drodze ustawy zwykłej – samorządowi adwokatów czy radców prawnych prowadzenia aplikacji jest możliwe w zgodzie z Konstytucją i może być merytorycznie uznane za zasadne. W dalszej części uzasadnienia wyroku Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że mając na uwadze długi dorobek korporacji: zwłaszcza – adwokackiej i (nieco krótszy) radcowskiej oraz – przede wszystkim – potrzebę profesjonalnego przygotowania do „należytego wykonywania zawodu”, Trybunał Konstytucyjny nie podnosi wątpliwości co do kwalifikacji samorządu adwokackiego oraz samorządu radców prawnych w sferze prowadzenia szkolenia zawodowego, w tym szkolenia kandydatów do zawodu, w formie aplikacji²⁹.

Trybunał Konstytucyjny w powołanym orzeczeniu przytoczył pogląd P. Sarneckiego, że od zawodów kwalifikowanych jako zawodów zaufania publicznego społeczeństwo oczekuje spełnienia wymogu posiadania bardzo wysokich umiejętności fachowych, zwykle ukończenia wyższych studiów oraz odbycia dalszych szkoleń (P. Sarnecki, „Pojęcie zawodu zaufania publicznego (Art. 17 ust. 1 Konstytucji) na przykładzie adwokatury [w:] Konstytucja, wybory, parlament”, red. L. Garlicki, Warszawa 2000, s. 157). W dalszej części uzasadnienia tegoż wyroku sformułował tezę, że status zawodu zaufania publicznego i objęcie jego wykonywania zasięgiem obligatoryjnej korporacji zawodowej może uzasadniać wprowadzenie pewnych ograniczeń w zakresie wolności wykonywania

zawodu oraz wolności podejmowania i prowadzenia działalności gospodarczej w powiązaniu z wolnością wykonywania zawodu.

Na uwagę zasługuje także następująca część uzasadnienia tego wyroku: Trybunał Konstytucyjny dostrzega przy tym celowość legislacyjnego wykorzystania dotychczasowych wieloletnich doświadczeń samorządu adwokackiego, a także radcowskiego przy prowadzeniu aplikacji, w tym także doświadczeń w stosowaniu dotychczasowych regulacji wewnątrz korporacyjnych³⁰.

W kolejnym wyroku, z dnia 22 maja 2001 r. K 37/00, Trybunał Konstytucyjny sformułował tezę, że samorządy wymienione w art. 17 ust. 1 Konstytucji mogą, a niekiedy nawet powinny, ograniczać wolność wykonywania zawodu lub działalności gospodarczej ze względu na cele, dla których realizacji zostały powołane. Ograniczenia te wynikają z charakteru samorządów, o których mówi ust. 1, w których przypadku wolność wykonywania zawodu lub swoboda działalności gospodarczej „winna, zdaniem ustawodawcy konstytucyjnego, ustępować [...] potrzebie nieczynienia uszczerbku zaufaniu publicznemu, którym pewne zawody są obdarzone” (P. Sarnecki, „Pojęcie zawodu zaufania publicznego...”, s. 153)³¹.

W powołanym wyroku szczególnie ważny jest pogląd Trybunał Konstytucyjny o konieczności powierzenia samorządowi zawodowemu zadań i kompetencji o charakterze publicznym, w tym władczym, sprawowanym wobec wszystkich osób wykonujących dany zawód zaufania publicznego, niezależnie od innych ról społecznych czy publicznych pełnionych przez takie osoby. Następnie stwierdził, że „do kompetencji takich należy m.in. decydowanie o prawie wykonywania określonego zawodu oraz prowadzenie rejestru osób aktualnie wykonujących ten zawód”³². Kontynuując podkreślił, że zapewnienie możliwości decydowania o tym, kto może wykonywać dany zawód jest niezbędne do należytego wykonywania konstytucyjnych funkcji samorządu zawodowego³³.

Poza zakresem merytorycznym niniejszej opinii pozostaje problematyka poprawności procesu legislacyjnego, zastosowanego przy uchwalaniu ustawy o zmianie ustaw korporacyjnych. Zbliżoną problematyką zajmował się Trybunał Konstytucyjny m.in. w wyroku z dnia 24 marca 2004 r. K 37/03³⁴.

Należy jednak zauważyć, że w szczególności prof. dr hab. Jerzy Stelmach w opinii sporządzonej dla Sejmu przeciwstawiał się pospiesznemu regulowaniu zagadnień będących od wielu lat przedmiotem ożywionych dyskusji i sporów.

Niestety, właśnie przykładem pośpiechu i dominacji zasady szybkości nad zasadą jakości był przebieg procesu legislacyjnego przy rozpatrywaniu poprawek do ustaw korporacyjnych przez Senat. Komisja Ustawodawstwa i Praworządności Senatu zgłosiła wiele poprawek do ustawy z dnia 30 czerwca 2005 r., natomiast jako wniosek mniejszości postulowano przyjęcie ustawy bez poprawek³⁵.

Przed głosowaniem w Senacie jako koronny argument za przyjęciem ustaw korporacyjnych bez poprawek wskazywano, że w przypadku wniesienia poprawek Sejm do dnia 26 lipca 2005 r. nie zdąży ich przegłosować. Wymowne, że Senat wyłącznie jednym głosem przyjął ustawę bez zmian.

Znaczenie funkcjonalne zasady dwuizbowości polega na uznaniu, że istnienie drugiej izby ma pozytywny wpływ na jakość stanowionego prawa. Teza ta jest obecna w doktrynie od samego początku sporu o dwuizbowość (od 1917 r.), choć wyrażana w różny sposób³⁶.

Zasada ta nie znalazła zastosowania w procesie legislacyjnym dotyczącym analizowanej ustawy.

IV. Wnioski końcowe

Proponowane w ustawie o zmianie ustaw korporacyjnych rozwiązania polegające na zwolnieniu z wymogu aplikacji osób związanych ze stosowaniem lub tworzeniem prawa w określonych jednostkach lub na określonych stanowiskach są, zdaniem autorów, niezgodne z Konstytucją ze względu na:

1. Naruszenie zasady proporcjonalności, pomocniczości oraz reguły stabilności prawa

Z zasady proporcjonalności oraz reguły stabilności prawa wynika postulat, by ustawodawca, odstępując od dotychczasowych rozwiązań prawnych, uczynił to ze względu na oczywistą konieczność takich zmian, a także wykazał, że przyjęte rozwiązania są niezbędne, by doprowadzić do realizacji założonych celów. Tymczasem, jak już wyżej podkreślano, zgodnie z normą art. 17 ust. 1 Konstytucji RP, rolą samorządu zawodowego jest dbałość o interes publiczny również przez ograniczanie dostępu do zawodów regulowanych tym kandydatom, którzy nie dają rękojmi należytego wykonywania zawodu.

Naruszenie zasady uczestnictwa samorządów zawodowych w kształceniu kandydatów do zawodu przez marginalizację instytucji aplikacji i powierzenie nadzoru nad naborem kandydatów i egzaminami końcowymi Ministrowi Sprawiedliwości jest krokiem wstecz z punktu widzenia decentralizacji administracji publicznej.

Przez zrównanie kilkuletniej aplikacji, na którą składa się cykl wykładów przedstawicieli nauki prawa i praktyki, w tym sędziów, prokuratorów, adwokatów, notariuszy oraz zajęć praktycznych w poszczególnych jednostkach organizacyjnych wymiaru sprawiedliwości, z nieokreślonym bliżej wykonywaniem czynności związanych ze stosowaniem prawa, ustawodawca zanegował pośrednio wartość tej aplikacji.

Warto podkreślić, że zasada aplikowania nie była w Polsce mocniej kwestionowana nawet w odmiennych warunkach ustrojowych.

Faktyczne wyłączenie samorządów zawodowych od przeprowadzania konkursu na aplikację oraz egzaminów kończących aplikację oznacza poddanie kompetencji tych spraw Ministrowi Sprawiedliwości, a więc organowi administracji publicznej, tymczasem założony cel, zmierzający do pełnej ustawowej obiektywizacji kryteriów przyjęć na aplikację, można osiągnąć znacznie prościej przez poddanie precyzyjnej regulacji ustawowej trybu przyjęć na aplikację i zapewnienie udziału w tym postępowaniu przedstawicieli Ministra Sprawiedliwości, sądownictwa czy przedstawicieli nauki prawa.

2. Naruszenie zasady równości w dostępie do zawodów prawniczych

Całkowicie odwracając relację reguła – wyjątek, w której regułą było przystąpienie do egzaminu po odbyciu aplikacji, a wyjątkiem uzyskanie prawa do wykonywania zawodu bez konieczności jej

odbywania i zdawania egzaminu, ustawa o zmianie ustaw korporacyjnych dopuszcza sytuację, w której regułą może być świadczenie pomocy prawnej przez osoby bez odbytej aplikacji.

Osób zatrudnionych czy związanych umową o świadczenie usług na stanowiskach związanych ze stosowaniem lub tworzeniem prawa, osób, które pracowały na stanowisku referendarza sądowego lub asystenta sędziego, jest przecież wielokrotnie więcej niż osób odbywających aplikację.

Sytuacja taka nie wystąpiła od lat, a ponadto dotyczy instytucji aplikacji, której przydatności nikt nie kwestionuje.

Nierówność szans polega na tym, że osoby, które wybiorą drogę sprawdzonej od wielu lat aplikacji i wyrzeczenia z tym związane, w tym konieczność uczestniczenia we wszechstronnym i długotrwałym szkoleniu i ograniczeniu aktywności zawodowej, zostaną postawione w sytuacji konkurencji z osobami, które wykonują zwykłą pracę na rzecz podmiotów gospodarczych.

Warto w tym miejscu podkreślić, że niektóre aplikacje są odpłatne.

Nabyte przez aplikanta w tym czasie doświadczenie i umiejętności zostaną zrównane z doświadczeniem innej osoby, która w tym samym czasie świadczy pracę na pełnym etacie.

Sprawdzony i funkcjonujący w wielu krajach świata, w tym w Polsce, system aplikacji został ograniczony, a osoby uczestniczące w tym systemie osiągną to samo (prawo do egzaminu) większym kosztem niż osoby w nim nieuczestniczące.

W pełni należy zgodzić się ze zdaniem Trybunału Konstytucyjnego, że niedopuszczalne jest istnienie w ramach jednego zawodu dwóch grup o odmiennych reżimach prawnych: grupy reprezentowanej i nadzorowanej przez samorząd oraz grupy pozbawionej tego rodzaju reprezentacji i nadzoru, co nie jest zgodne z istotą samorządu zawodowego, wyrażoną w art. 17 ust. 1 Konstytucji³⁷.

Analogiczną sytuację stworzyła ustawa o zmianie ustaw korporacyjnych, ponieważ podzieliła status prawny kandydatów do zawodów prawniczych. Z jednej strony, istnieje grupa aplikantów podlegających nadzorowi i będących członkami samorządu, natomiast z drugiej strony, istnieje (nieporównywalnie większa) grupa osób związanych ze stanowieniem lub stosowaniem prawa, niepodlegająca w żadnej formie nadzorowi samorządu i zwolniona z przestrzegania reguł korporacyjnych.

3. Naruszenie zasad równości zawodów i samorządów zawodowych

Proponowane zmiany w zakresie dostępu do zawodu dotyczą wyłącznie zawodów prawniczych, których przepisy, co jak wykazano powyżej, są i tak liberalne w stosunku do innych korporacji zawodowych.

Stawia to pozostałe, bardzo liczne zawody w sytuacji uprzywilejowanej względem korporacji prawniczej, ponieważ samorzady te będą nadal korzystać z różnego (ale zawsze szerszego niż zawody prawnicze) zakresu swobody w doborze metod kształcenia i egzaminowania, a zawody prawnicze zostaną tej swobody pozbawione.

Warto zwrócić uwagę, że Trybunał Konstytucyjny stoi na stanowisku, że zawodom zaufania publicznego winien być zapewniony porównywalny status w zakresie naboru do zawodu³⁸.

Sytuacja, w której wszystkie z nich zostają pozbawione tych praw jest po prostu niewyobrażalna, zatem nieuzasadniona niczym nierówność w samorządności zawodów będzie się pogłębiać.

W myśl art. 32 Konstytucji, wszyscy są wobec prawa równi i mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne, nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny.

W rozumieniu art. 65 Konstytucji, każdemu zapewnia się wolność wyboru i wykonywania zawodu oraz wyboru miejsca pracy.

Z zestawienia przepisów Konstytucji (w szczególności art. 2, art. 32 i art. 65) wynika zasada równości szans w prowadzeniu działalności gospodarczej czy w wykonywaniu zawodu.

4. Naruszenie zasady poprawności formalnej tworzonego prawa

Zgodnie z wyrokiem TK z dnia 26 listopada 2003 r. SK 22/02, język prawniczy powinna cechować ścisłość w określaniu rodzajów aktywności zawodowej prawników³⁹.

Użyte w ustawie o zmianie ustaw korporacyjnych wyrażenia „stanowiska związane ze stosowaniem lub tworzeniem prawa” czy „usługi polegające na stosowaniu lub tworzeniu prawa” z pewnością nie należą do wyrażeń precyzyjnych i z pewnością wywołają trudności interpretacyjne.

Na zakończenie należy podkreślić, że tezy sformułowane we wnioskach naszego artykułu są w zasadzie zbieżne z poglądami doktryny, orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego, a także z innymi opiniami opracowanymi przez niezależnych ekspertów na zlecenie Sejmu.

Po złożeniu niniejszego artykułu do druku Prezydent RP podpisał ustawę z dnia 30 czerwca 2005 r. o zmianie ustawy – Prawo o adwokaturze i niektórych innych ustaw.

Przypisy

1 Por. J.Oniszczyk, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego na początku XXI wieku, Kraków 2004, s. 295; wyrok TK z dnia 18 lutego 2004 r., P 21/02, OTK-A 2004, nr 2, poz. 9.

2 J.Jacyszyn, Wykonywanie wolnych zawodów w Polsce, Warszawa 2004, s. 100.

3 Por. J.Oniszczyk, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej..., s. 296.

4 R.Tupin, Zagadnienia legislacyjne osób prawa publicznego, Przegląd Legislacyjny 1997, nr 1, s. 55.

5 P.Rączka, Nadzór nad samorządem zawodowym, Toruń 1999, s. 70.

6 K.Wojtczak, Zawód i jego prawna reglamentacja. Studium z zakresu materialnego prawa administracyjnego, Poznań 1999, s. 299; por. również S.Kazimierczyk, Samorząd zawodowy w PRL, Wrocław 1979.

7 P.Rączka, Nadzór nad samorządem..., s. 68.

- 8 K.Wojtczak, Zawód i jego prawna reglamentacja..., s. 168.
- 9 Z.Leoński, Materialne prawo administracyjne, Warszawa 2005, s. 89.
- 10 Por. Z.Grelowski, Samorząd specjalny. Gospodarczy – Zawodowy – Wyznaniowy według obowiązujących ustaw w Polsce, Katowice 1947, s. 101.
- 11 Por. szerzej P.Rączka, Nadzór nad samorządem..., s. 69.
- 12 Tamże.
- 13 Por. szerzej W.Szwajdler, Rozbieżności w orzecznictwie NSA dotyczącym powołania notariusza oraz wyznaczenia siedziby jego kancelarii, Rejent 2000, nr 12(116), s. 32.
- 14 Por. J.Jacyszyn, Wykonywanie wolnych zawodów..., s. 41.
- 15 Por. Z.Leoński, Materialne prawo administracyjne, Warszawa 1997, s. 66 oraz przypis pierwszy na tej stronie, w którym powołano orzeczenia NSA potwierdzające tę tezę.
- 16 Por. Polskie prawo konstytucyjne, praca zbiorowa pod red. W. Skrzydły, Lublin 2003, s. 107.
- 17 Por. J.Jacyszyn, Wykonywanie wolnych zawodów..., s. 13-14.
- 18 P.Rączka, Nadzór nad samorządem..., s. 71.
- 19 Tamże.
- 20 Tamże.
- 21 M.Zdyb, Samorząd a państwo. Nadzór nad samorządem, Lublin 1993, s. 43.
- 22 Por. P.Rączka, Nadzór nad samorządem..., s. 7.
- 23 Z.Leoński, Materialne prawo administracyjne..., s. 65.
- 24 Por. P.Rączka, Nadzór nad samorządem..., s. 69.
- 25 Por. szerzej K.Wojtyczek, Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP, Kraków 1999, s. 136 i nast.
- 26 Polskie prawo konstytucyjne..., s. 111.
- 27 Por. K.Wojtyczek, Granice ingerencji ustawodawczej..., s. 137.
- 28 Wyrok TK z dnia 22 listopada 2004 r. SK 64/03, OTK-A 2004, nr 10, poz. 107.
- 29 Por. OTK-A 2004, nr 2, poz. 9; por. również glosy aprobujące A. Bałabana, Przegląd Sejmowy 2004, nr 4, s. 31 oraz J. Wiatrowskiego, Rejent 2005, nr 4, s. 132.
- 30 Wyrok TK z dnia 18 lutego 2004 r. P 21/02, OTK-A 2004, nr 2, poz. 9.
- 31 Wyrok TK z dnia 22 maja 2001 r. K 37/00, OTK 2001, nr 4, poz. 86.

32 Tamże.

33 Tamże.

34 Wyrok TK z dnia 24 marca 2004 r. K 37/03, OTK-A 2004, nr 3, poz. 21.

35 Por. druk nr 1011 A z dnia 18 lipca 2005 r. Senat Rzeczypospolitej Polskiej V Kadencja, Sprawozdanie Komisji Ustawodawstwa i Praworządności (wraz z wnioskiem mniejszości komisji) o uchwalonej przez Sejm w dniu 30 czerwca 2005 r. ustawie o zmianie ustawy – Prawo o adwokaturze i niektórych innych ustaw.

36 Por. M.Dobrowolski, Zasada dwuizbowości parlamentu w polskim prawie konstytucyjnym, Warszawa 2003, s. 289.

37 Wyrok TK z dnia 22 maja 2001 r. K 37/00, OTK 2001, nr 4, poz. 86.

38 Wyrok TK z dnia 18 lutego 2004 r. P 21/02, OTK-A 2004, nr 2, poz. 9.

39 Por. szerzej wyrok TK z dnia 26 listopada 2003 r. SK 22/02, OTK-A 2003, nr 9, poz. 97.